

УДК 338.43.01

Шульга О. А.

Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова

АГРАРНІ ВІДНОСИНИ ТА ПРОБЛЕМИ ЇХ ДОСЛІДЖЕННЯ В ЕКОНОМІЧНІЙ ТЕОРІЇ

Досліджено досягнення та розвиток аграрної науки в історичній ретроспективі. Акцентується увага на тому, що розвиток теорії аграрних відносин є складовою частиною розвитку економічної науки і визначається етапами її розвитку. Висвітлюються досягнення українських учених у вивченні аграрних відносин.

Ключові слова: аграрні відносини, рента, земля, усупільнення.

Постановка проблеми. Розвиток теорії аграрних відносин є складовою частиною розвитку економічної науки, а тому визначається основними етапами її розвитку. У зв'язку з цим аграрні відносини слід досліджувати через призму становлення економічної науки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Значний внесок у дослідження сутності, місця та ролі аграрних відносин у системі економічних відносин суспільства, шляхів їх подальшого розвитку зробили такі зарубіжні та вітчизняні вчені, як Ф. Кене, А. Сміт, Д. Рікардо, К. Маркс, А. Маршалл, І. Франко, С. Подолинський, М. Руденко, В. Вернадський, О. Онищенко, В. Юрчишин, Б. Пасхавер, П. Саблук та ін. Однак через складність аграрних відносин вони потребують подальшого поглибленого вивчення, тому важливо для цього дослідити становлення та розвиток теорії аграрних відносин в економічній науці.

Мета статті полягає у дослідженні розвитку теорії аграрних відносин через призму становлення економічної науки, з'ясуванні трактовок сутності аграрних відносин представниками різних економічних шкіл та українськими вченими-економістами.

Виклад основного матеріалу дослідження. На етапі формування економічних знань аграрно-економічні питання розглядалися разом із технологічними, психологічними і навіть побутовими проблемами. Наприклад, у трактатах Колумели, який досліджував питання, пов'язані із землеробською діяльністю, культурою вирощування рослин, також описуються економічні відносини і даються поради землеробам, як створювати сім'ю і вести домашнє господарство. Самостійним об'єктом дослідження аграрні відносини стали пізніше, коли виникла економічна наука як система знань про економічні відносини у суспільстві в цілому.

Меркантилісти розглядали аграрні відносини з двох сторін: 1) як передумову створення такого продукту, який забезпечив би переваги в торгівлі з іншими державами; 2) як продукт, необхідний для задоволення потреб тих верств населення, від яких, на їхню думку, залежали могутність і процвітання держави, її можливості панування на ринках інших держав.

Самостійним об'єктом дослідження аграрні відносини постають саме в теорії фізіократів. Останні розглядали ці відносини як самостійну сферу, від якої залежить не тільки ефективність сільськогосподарського виробництва, а й стан національної економіки взагалі. Крім того, вони зробили ще декілька важливих висновків на той час. Наприклад, обґрунтували твердження про те, що сільське господарство створює додатковий продукт; що власність на землю є першоджерелом господарської різноманітності; що умови поєднання праці і землі є фундаментальною передумовою прогресу в землеробстві. Водночас фізіократи висунули і помилкове

твердження про те, що сільське господарство є єдиною продуктивною сферою в народному господарстві, а всі інші галузі – непродуктивні та існують за рахунок сільського господарства.

Вперше обґрунтував особливості сільського господарства засновник фізіократизму Ф. Кене (1694–1774). У праці «Загальні принципи економічної політики землеробської держави та зауваження до цих принципів» (1758) він пише, що лише землеробство є дійсно виробництвом, а промисловість належить до непродуктивної сфери. Також він зазначає, що чистий продукт – це щорічно створювані багатства, що формують доходи нації, являючи собою продукт, який залишається після вирахування всіх витрат, тобто це прибуток, одержаний із земельних володінь.

Наступний етап розвитку аграрної теорії збігається з класичним етапом у політичній економії. Умовно його можна поділити на два періоди: перший, коли поширювалася теорія трудової вартості, і другий – характеризується розробкою теорії додаткової вартості.

Найбільш видатними представниками першого періоду є А. Сміт і Д. Рікардо. В основі їх поглядів на аграрні відносини була категорія ренти.

На думку А. Сміта, рента, як і прибуток, – це неоплачена праця. Джерело ренти він убачав у тому, що родючіші ділянки створюють більшу кількість землеробського продукту. Тобто він розглядає ренту лише як продукт діяльності природи. Вивчаючи вартісну природу ренти, Сміт уважав її надлишком ціни сільськогосподарського продукту над тією її частиною, яка відтворює витрачений капітал і дає звичайний прибуток. Тобто вчений намагався вивести земельну ренту із підвищення ціни сільськогосподарської продукції над її вартістю. Крім того, він звернув увагу на те, що причиною формування диференціальної ренти є монополія на землю як об'єкт господарювання.

Важливе значення має висновок А. Сміта щодо динаміки земельної ренти. Суть його в тому, що рента з ділянок, зайнятих другорядними, менш поширеними рослинами, регулюється рентою, одержаною із земель, відведених під основні культури, які складають основу харчування.

Вперше економічну природу ренти розкрив Д. Рікардо, який звернув увагу на те, що на ринку ціна на зерно є єдиною. Це означало, що вона не залежить від витрат виробництва, а отже, у ній зовсім не враховується якість земель, на яких вирощене зерно. Також він дійшов висновку, що виробник зерна, котрий господарює на кращих землях, отримує надлишок доходу порівняно з тим, хто веде господарство на гірших землях. Цей додатковий дохід Рікардо називав земельною рентою. На його думку, рента платиться за користування землею через те, що кількість землі є обмеженою, а якість її – неоднаковою. Тому в період освоєння нових земель, коли їх кількість є над-

лишковою порівняно з продовольчими потребами населення, жодної земельної ренти виникати не буде [1, с. 91; 3, с. 14–15].

Науковим надбанням другого періоду класичного етапу (марксизму) – є відкриття двох форм монополії на землю, обґрунтування суті, причин, джерел і умов виникнення абсолютної ренти, а також усебічний аналіз власності на землю як складної системи. Згідно з марксистським визначенням, земельна рента – це частина додаткового продукту, що створюється працівниками в сільськогосподарському виробництві та присвоюється землевласником або землекористувачем. Процес утворення земельної ренти зумовлений наявністю в сільському господарстві трьох соціальних груп: земельних власників, капіталістів-підприємців (орендаторів) і найманих сільськогосподарських робітників.

Земельні власники здають землю в оренду й отримують у вигляді ренти частину вартості виробленої продукції. Капіталісти-підприємці організовують сільськогосподарське виробництво й отримують прибуток. Наймані робітники створюють вартість товару своєю працею, отримують заробітну плату і водночас створюють додаткову вартість, певна частина якої присвоюється землевласниками у вигляді ренти.

Важливою умовою утворення земельної ренти, вважають марксистів, є два види монополії на землю: монополія приватної власності на землю і монополія на землю як об'єкт господарювання. Перша приводить до утворення абсолютної ренти, а друга – створює диференціальну ренту.

Механізм утворення абсолютної земельної ренти зводиться до такого: як суспільні витрати виробництва в сільському господарстві виступають витрати виробництва на гірших землях, а продукція реалізується за суспільними цінами. Різниця між ними дає змогу отримати додатковий прибуток у вигляді абсолютної ренти.

Існування ж диференціальної ренти зумовлено наявністю різних за родючістю та місцезональними ділянками землі. Додатковий чистий дохід, який отримують на кращих за якість ділянках землі чи на ділянках, розташованих поблизу ринків збуту, створюють матеріальну основу виникнення диференціальної ренти, яка існує в двох формах: диференціальна рента I та диференціальна рента II. Перша утворюється внаслідок різної продуктивності однакових затрат праці на різних за родючістю ділянках землі. Друга – результат послідовних додаткових вкладень капіталу в одну і ту саму ділянку землі [1, с. 90–91].

Післякласичний етап розвитку теорії аграрних відносин пов'язаний із неокласичною школою. Представники неокласичної школи для пояснення ренти використовують теорію граничних продуктів, при цьому вводять поняття економічної ренти, що трактується як відношення будь-якого доходу до виробничих затрат, котрі переважають його альтернативну вартість. Дохід, отриманий від користування землею, називається чистою економічною рентою.

Неокласики вважали, що рента як економічна категорія – це дохід не просто від землі, а від такого фактора виробництва, який є надзвичайно важливий, обмежений, різної якості, не відтворюваний і у зв'язку з цим нееластичний. А. Маршалл зазначав, що будь-яке зростання чистого доходу, отримане безкоштовно, як дар природи і яке не зумовлене спеціальними затратами землевласників, слід вважати земельною рентою. Однак повна земельна рента утворюється з трьох елементів:

джерело першого – природна родючість ґрунту, другого – поліпшення якості земель людиною, третього – наближеність землі до міст, комунікацій, ринків збуту сільськогосподарської продукції.

Тобто у неокласиків рента перетворюється у найширшу невизначену категорію, оскільки її пов'язують із будь-яким диференціальним доходом взагалі, особливо коли цей дохід зумовлений такою причиною чи фактором, який не може бути збільшений або переданий за бажанням. Таким чином, рентою є дохід (прибуток), одержаний будь-яким власником благ, кількість яких природно чи штучно обмежена порівняно з попитом на них.

Особливу форму земельної ренти становить монополна рента. Умовами її утворення є обмеженість і невідтворюваність земель особливої якості або земель, розташованих в унікальних природно-економічних умовах. Власники таких земель можуть реалізовувати свою продукцію, вирощену на таких землях, за монополно високими цінами. Таким чином, проблеми землі й аграрних відносин у неокласиків стають лише однією з проблем ринку і ринкових відносин [1, с. 91–92].

У русі зазначених вище загальноєвропейських напрямів економічної науки розвивалася й економічна думка в Україні. Певною мірою це стосується і теоретичного осмислення аграрних відносин, але при цьому слід зазначити, що на розвиток аграрних відносин в Україні впливали особливості національного менталітету, історичного розвитку, різноманітність аграрно-економічних умов в різних регіонах України.

У XIX ст. головними напрямками розвитку суспільної думки щодо аграрних відносин в Україні були спроби використати класичну політичну економію для вирішення нагальних питань та обґрунтувати необхідність реформ. Вони знайшли своє відображення у працях В. Каразіна, А. Скальковського та Г. Галагана.

Будучи прихильником підлеглості селян поміщикам, Б. Каразін обґрунтовував практично антикріпосницьку систему перебудови аграрних відносин. Він уважав за необхідне ввести «вічне» користування селян поміщицькою землею і визначити обсяг повинностей за таке користування. Б. Каразін пропонував замінити панщину грошовим оброком. Крім того, на його думку, частина поміщицької землі, яка залишалася після наділення селян земельними ділянками, повинна була оброблятися не примусовою працею, а найманою.

А. Скальковський уважав найкращим способом «звільнення» селян наділення їх такою кількістю землі, яка здатна задовольнити їхні мінімальні потреби. Тоді селяни не втратять від поміщиків, а будуть надійно прикріплені до них через економічну і частково адміністративну залежність. Трудивники мусили щороку виплачувати 3 крб. сріблом за десятину землі або відробляти на цю суму панщину – 125 днів на рік зі своєю робочою худобою.

Г. Галаган виступав за те, що селянин «не підлягає ні викупу, ні винагороді при звільненні», що йому слід надати земельні ділянки, а фінансові розрахунки з поміщиками при цьому повинна взяти на себе держава. Але Г. Галаган водночас виступав за визнання і збереження поміщицької земельної власності. До того ж, на його думку, селян треба наділити мінімальними ділянками землі і тим самим зробити їхнє господарство додатком поміщицького.

Найбільш ґрунтовний аналіз кризового стану кріпосницьких аграрних відносин і необхідності їх реформування міститься в працях Д. Журавського.

Він виходив з того, що лише у великих маєтках мала місце часткова капіталізація, а переважна більшість поміщиків здобувала додатковий продукт феодальним способом. Наслідком цього була незначна прибутковість невеликих поміщицьких господарств, їх занепад і розорення. Це було зумовлено, на думку вченого, тим, що кріпак, який примусово працював на поміщика, намагався чим гірше виконувати господарську роботу.

Заслуга Д. Журавського полягала в тому, що він пропонував надати селянам без викупу «права повної власності», використавши для цього 2/3 або 1/2 тієї польової землі, якою вони користувалися. Він уважав також доцільним відокремити селянські господарства від поміщицьких, забезпечивши тим самим умови для їх самостійного розвитку. Це дало б змогу селянам і поміщикам вступити між собою у відносини, що ґрунтуються на вільному договорі.

Одним з яскравих прикладів впливу західної економічної думки на формування і розвиток аграрно-економічних поглядів в Україні є економічні погляди С. Подолинського. У своїй роботі «Праця людини та її відношення до розподілу енергії» (1880) він указує, що лише праця дає можливість накопичувати додаткову енергію і найкращим видом корисної праці є землеробство. Вчений намагається довести слушність теорії додаткової цінності на підставі даних природничих наук. С. Подолинський, виходячи з питань про єдність сили та кількісну незмінність енергії, писав, що вони – величини постійні, але нерівномірно поділені у різних частинах всесвіту, на розподіл енергії має вплив людська праця, що може викликати в цьому розподілі такі зміни, які б дали змогу використати для задоволення людських потреб найбільшу частину сил природи. Працю в землеробстві дослідник розглядає як таку, що безпосередньо слугує нагромадженню і збереженню енергії. Цим самим С. Подолинський зробив геніальне відкриття щодо збереження енергії, давши науково-природничу тлумачення процесу праці. Нині воно відоме як закон Подолинського.

Ще одним представником дослідження аграрних відносин в Україні є М. Руденко, який у своїй праці «Енергія прогресу» (1974) зазначає, що абсолютна додаткова вартість походить із самої природи (з фотосинтезу), тоді як відносна додаткова вартість – із людської праці. Вважаючи, що тільки через землеробство відбувається збагачення нації, М. Руденко пропонує якомога більше фінансів проводити через сільське господарство, а зерно визнати еталоном вартості.

Важливе місце у дослідженні аграрних питань належить М.П. Драгоманову. Майбутнє суспільство науковець пов'язував із «громадівством», вважаючи його більш вигідним ладом. Під «громадівством» у землеробстві він розумів такий спосіб виробництва, за якого земля і результати сільськогосподарського виробництва належатимуть сільським громадам.

Близькими за спрямованістю були погляди на аграрне питання таких діячів, як В. Навроцький, О. Терлецький та М. Павлик, які намагалися обґрунтувати і накреслити шляхи задоволення інтересів селян. Так, В. Навроцький вивчав процес еволюції земельної власності, який, на його думку, призвів до консолідації земельних масивів у руках великих земельних магнатів та роздроблення селянської земельної власності. Він убачав негативні наслідки для селянства процесу капіталізації і рішуче виступав проти залишків середньовічних форм господарювання.

О. Терлецький уважав, що вирішити аграрне питання на той час можна лише революційним шляхом. Тому в умовах існуючого ладу він пропонував створювати господарства, засновані на громадській власності на землю.

Певний вплив на аграрно-економічні погляди мали роботи О. Шлікевича, В. Варзара і О. Русова, які велику увагу приділяли аналізу становища поміщицького та селянського господарств, особливо наявності кріпосницьких пережитків. Одним із таких пережитків була відробіткова система. Особливо грабіжницькою була посередницька оренда. Як писав О. Шлікевич, селян найбільше непокоїла можливість передачі поміщицької землі орендарям-посередникам.

О. Русов писав про необхідність розрізнити «багаті», «середні» та «бідні» типи господарств. Він був прихильником приватного, а не общинного землеволодіння і критикував захисників останнього, які, за його словами, намагалися позбавити селян права розпоряджатися собою та своїм майном. Зміни, що відбувалися в різних формах землеволодіння під впливом капіталістичних відносин, О. Русов характеризує не як диференціацію, а як «демократизацію» власності, зрівняння можливостей у забезпеченні селян землею.

Серед відомих представників української економічної думки заслуговують на увагу також погляди М. Туган-Барановського. Він звернув увагу на такі явища, як співіснування дрібного і великого виробництва, незначний рівень у сільському господарстві концентрації та централізації виробництва, характерних для промисловості. Тому, на його думку, селянські господарства не тільки не знищуються великим капіталістичним землеробством, а навіть зростають у кількості випадків за рахунок останнього. Крім того, він уважав, що сільськогосподарська кооперація є для селян «незамінним та єдиною можливим засобом піднесення їх економічного добробуту».

Найголовнішою особливістю поглядів на аграрні відносини в період 1917 – початку 20-х років є всебічне обґрунтування необхідності трудового селянського землеволодіння на основі соціалізації землі. Поряд із цим значного поширення набули погляди Я. Гамарника, Д. Мануїльського, Я. Яковлева, В. Лапіна про необхідність конфіскації поміщицької, удільної, монастирської та інших земель не лише для передачі частини її в розпорядження селянських комітетів, а й для негайного створення великих показових господарств, націоналізації всієї землі та переведення селянства на засади колективного господарства [3, с. 16–23].

Аграрники-марксистки розвивали ідею про перехід до єдиної загальнонародної власності на основі зближення державної та кооперативно-колгоспної власності. Щодо особистого підсобного господарства, то його розглядали як анахронізм, якому не буде місця в майбутньому суспільстві.

Основою соціалістичного виробництва визнавалася власність на засоби виробництва, яка виступала у двох формах: державній і кооперативно-колгоспній. Державна власність трактувалася як власність усього народу в особі держави. Зазначалося, що припиняють дію економічні закони капіталізму і починають діяти нові економічні закони – закони соціалізму.

Заперечувалися економічні категорії капіталізму, зокрема така категорія, як абсолютна рента, оскільки була відсутня її причина – монополія приватної власності на землю. Стверджувалося, що національний дохід створюється лише у

сфері матеріального виробництва. Особлива увага вчених була звернута до проблем міжгосподарської кооперації та агропромислової інтеграції. Майже не зустрічалися дослідження з проблем власності, системи виробничих відносин, специфіки дії та використання економічних законів в аграрному секторі.

Інші позиції по відношенню до аграрників-марксистів займали економісти дореволюційної школи – О. Чайнов, О. Челінцев, С. Маслов, М. Макаров, Г. Студентський та ін. Вони критично оцінювали ідеї регулювання економіки з єдиного центру, заперечення ринку та ринкових цін як регулятора розподілу і спроби винайти систему трудового обміну. Дослідники вважали, що заміна ринкових відносин державним регулюванням і контролем негативно позначається на ефективності економіки.

У період непу в умовах становлення планового господарства мало місце поширення ринкових відносин. Але й тоді ці процеси по-різному відображалися у поглядах учених-економістів того періоду. Одні з них, обстоюючи концепцію взаємодії плану і ринку, доводили необхідність використання під час планування об'єктивних закономірностей і тенденцій розвитку ринку. Її представниками були такі вчені-економісти, як Я.Б. Діманштейн, М.Г. Єфимов-Малтапар, В.І. Зейлінгер, О.К. Шмідт, П.І. Фомін та ін. Інші, навпаки, протиставляли план ринку, вважали свідомо встановлений план єдиним регулятором виробництва і розвитку. При цьому вони виходили з несумісності соціалістичного планового господарства з товарним, адже вважалось, що соціалістичне господарство повинно бути натуральним, а соціалістична економіка повинна призвести до розпаду ринкового господарства. Дана концепція була відображена у працях В. Я. Введенського, С.М. Крамера та інших економістів. Однак жодна з цих концепцій не заперечувала необхідності планового ведення господарства.

Список літератури:

1. Майовець Є.І. Теорія аграрних відносин / Є.І. Майовець. – К. : Центр навчальної літератури, 2005. – 276 с.
2. Сільське господарство України – від минулого до сьогодення : у 4-х т. Т. IV. Аграрна наука: розвиток та сьогодення / М.В. Зубець, В.А. Вергунов, В.І. Власов [та ін.]. – К. : ННЦ ІАЕ, 2006. – 470 с.
3. Філоненко О.С. Аграрні відносини: зміст, розвиток, майбутнє / О.С. Філоненко. – К. : Урожай, 1996. – 208 с.

Шульга О. А.

Национальный педагогический университет имени М. П. Драгоманова

АГРАРНЫЕ ОТНОШЕНИЯ И ПРОБЛЕМЫ ИХ ИССЛЕДОВАНИЯ В ЭКОНОМИЧЕСКОЙ ТЕОРИИ

Резюме

Исследованы достижения и развитие аграрной науки в исторической ретроспективе. Акцентируется внимание на том, что развитие теории аграрных отношений является составляющей развития экономической науки и определяется этапами ее развития. Раскрываются достижения украинских ученых в изучении аграрных отношений.

Ключевые слова: аграрные отношения, рента, земля, обобществление.

Shulga O. A.

M. P. Dragomanov National Pedagogical University

AGRARIAN RELATIONS AND PROBLEMS OF THEIR RESEARCH IN ECONOMICS

Summary

The achievements and development of agricultural science in historical perspective are studied. Attention is drawn to the fact that the development of the theory of agrarian relations is the part of the economic science development and is determined by the phases of its development. The achievements of Ukrainian scientists in the study of agrarian relations are revealed.

Key words: agrarian relations, rent, land socialization.

З ідеологічних міркувань на практиці набула поширення саме друга концепція. У результаті в економіці не відбувалося розвитку товарно-грошових відносин і, відповідно, ринку. За таких умов товарно-грошові відносини знаходилися в зародковому стані, а ринковий механізм був замінений централізованим директивним плануванням.

Однак були вчені, які намагалися ставити питання про межі усупільнення з техніко-економічної сторони: А. Шепотько, Л. Степанченко та ін. Проблемами рентних відносин в Україні займався Б. Пасхавер, який на підставі своїх досліджень запропонував шляхи вдосконалення механізму рентного регулювання. Проблеми відтворення і господарського розрахунку досліджував Ю. Коваленко та ін. Тобто в кінці 80-х років в економічній літературі почали формуватися нові теоретичні засади, які виходили за рамки марксистської теорії.

Значний внесок у дослідження та розвиток аграрних відносин незалежної України зробили такі вчені-економісти, як М. Дем'яненко, П. Першин, О. Онищенко, І. Лукінов, В. Юрчишин, А. Шепотько, П. Саблук та ін. Вони займалися вивченням наукових засад реформування відносин власності у сільському господарстві, розробили науково-методологічні засади сучасної аграрної політики, досліджували питання розвитку ринкової інфраструктури маркетингу й управління виробництвом, ефективності галузі, розробили наукові засади відтворення сільського населення, запропонували основні напрями державної підтримки сільгоспвиробників тощо [2, с. 376–381].

Висновки. Розвиток теорії аграрних відносин визначається основними етапами розвитку економічної теорії. Самостійним об'єктом дослідження аграрні відносини постають саме в теорії фізіократів. Щодо вирішення проблем аграрних відносин в економічній думці України, то воно відбувалося і відбувається в руслі загальноєвропейських напрямів із збереженням своєї національної самобутності.